

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Könül Təvəkkül qızı Abdullayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Vilayət Həsən oğlu Əliyev

**Rəsmi
opponentlər:** Filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günəl Baxşeyiş qızı Paşayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Afət İlyas qızı Rəfiyeva

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Əzəmət Murtuza oğlu Rüstəmov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son illərdə ölkəmizdə baş verən, şüurları sarsıdan, heyrətləndirən müxtəlif səpkili dərin dəyişikliklər, günü-gündən genişlənən kütləvi kommunikasiya şəbəkəsi, mətbuat və söz azadlığı qloballaşma prosesinin təsiridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma müxtəlif elm sahələrinin diferensiaslaşma və inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq yeni tədqiqat sahələrinin formalaşması, yeni məfhumların və bu məfhumlara müvafiq termin-sözlərin və birləşmələrin yaranmasına da səbəb olur. Məlumdur ki, bizi əhatə edən həyat sferamızın bütün sahələrində baş verən keyfiyyət dəyişmələri birbaşa və ya dolayısı ilə dildə öz əksini tapır. Yeni-yeni söz və ifadələr əmələ gəlir, mövcud sözlər yeni birləşmələr daxilində müxtəlif mənə dəyişikliklərinə uğrayır, bəzi söz birləşmələrinin ilkin mənası genişlənir və ya daralır. Məsələn: qurum (təşkilat), birlik (Gənclərə Yardım Birliyi), cəmiyyət (cəmiyyətin sosial sferasını müxtəlif sosial birlik formaları (sosial qruplar və etnik birliklər) arasında qərarlaşmış olan nisbi sabit əlaqələr sistemi təşkil edir. İctimai həyatımızda baş verən bütün dəyişikliklər dildə öz əksini tapır.

Əlbəttə ki, dil normalarında baş verən dəyişmələri, təkmilləşmələri yalnız sırf qloballaşmanın təsiri kimi izah etmək, bu faktı hökm kimi irəli sürmək və birmənalı şəkildə qəbul etmək olmaz. Bilirik ki, dil sabit qalmır, cəmiyyətdəki dəyişikliklər onun inkişafına, təkmilləşməsinə səbəb olur və Azərbaycan dili yarandığı vaxtdan tarixin müxtəlif mərhələlərində bu inkişaf yolunu keçmişdir. Sadəcə olaraq, qloballaşma informasiya vermək və almaq üçün dünyanın hər hansı bir dilinə aktuallıq qazandırarsa, digər milli dillər informasiya alıb-vermək rəqabətində həmin dilin qarşısına çıxma bilməkdə çətinlik çəkirlər. Bu da şifahi nitqdə varvarizmlərin artmasına səbəb olur, çox vaxt dildə paralelliyə gətirib çıxarır. İstər yeni yaranmış termin-sözlər, istər vaxtilə arxaik saydığımız, bu gün isə ikinci dəfə işlənmək şansı qazanan söz və ifadələr, istərsə də alınma sözlər hesabına dilimizin leksikasında baş verən proseslərə

nəzər saldıqda ilk öncə onların tənzimlənməsinə və müəyyən normaya salınmasına ehtiyac olduğunu görə bilərik. Şübhəsiz ki, dildaxili və dilxarici amillərlə əlaqədar adlandırma oriyentasiya baxımından rəngarəng olan, lakin yeniliyin hansı yollarla reallaşması baxımından lüğət tərkibinin vəzifəsi sayılsa da, onların unifikasiya və kodifikasiyası, düzgün araşdırılaraq fərqləndirilməsi dilçilərin üzərinə düşür. Məhz belə bir qlobal prosesdə dildə baş verən hadisələri izləmək, onları toplayıb araşdırmaq zərurəti, uzun illərdən bəri qazandığımız nailiyyətlərdən ən vacib və əhəmiyyətli olan müstəqilliyimizin dildəki təzahürünün izlənilməsi əsas vəzifələrimizdən biridir.

Müxtəlif maneələri dəf edərək inkişaf edib formalaşan dilimizin tarixini araşdırdıqda maraqlı faktlar ortaya çıxır. Dildə hər bir ictimai-siyasi quruluşun izlərini görmək mümkündür. Məhz bu baxımdan qloballaşma dövründə dilimizin leksik-semantik zənginləşməsini araşdırmaq, tədqiqatçı gözü ilə qiymətləndirmək mövzumuzun aktuallığını səciyyələndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. İşin əsas obyektı dilin leksik qatıdır. Qloballaşma dövründə dildə baş verən yeniliklər araşdırılmış və müvafiq olaraq sahələrə ayrılmışdır. Tədqiqatın birbaşa predmetini isə sözlərin leksik-semantikasını təşkil edir. Burada mənə genişlənməsi, mənə daralması, dilin alınmaların və özləşmə meylinin köməyi ilə zənginləşməsi nəzərə alınmışdır. Müasir dövrdə terminlərin dilə sürətlə daxil olması nəticəsində yaranan termin omonimiyi də tədqiqatın predmetlərindən biri kimi hesab oluna bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində leksik-semantik zənginləşməsini araşdırmaq, öyrənməkdir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatındakı dəyişikliklər dilin daxili inkişaf qanunlarına, onun leksik qatının, o cümlədən terminologiyanın yeniləşməsinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Respublikamızda, eyni zamanda bütün dünyada baş verən dəyişikliklər dilimizə müxtəlif istiqamətlərdən təsir göstərir. Elmi və mədəni səviyyədə inkişaf, perspektivli ölkələrə inteqrasiya müxtəlif yeni sözlərin və terminlərin yaranmasına səbəb

olur. Dilimizə yeni daxil olmuş neologizmlərin bir çoxu əvvəl mətbuatda, əsərlərdə (elmi və bədii) işlənir və yalnız müəyyən vaxtdan sonra ümumişləklilik qazanır. Məsələn: referendum, internet, brend, kreativ və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü lüğət tərkibində təxminən 90000 söz yer almışdır. Deməli, müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. Müasir Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi, zənginləşməsi son dövrlərə qədər dəfələrlə araşdırılmış və tədqiq edilmişdir. Bu dissertasiya işində isə məqsəd son illərdə - qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin leksik-semantik yolla zənginləşməsini araşdırmaqdan ibarətdir.

Qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr ön plana çəkilir:

İlk növbədə qloballaşma fenomenini araşdırmaq, bu mövzunu tədqiq edən elm adamlarının qloballaşma haqqında fikirlərini çatdırmaq, qlobalistlər və antiqlobalistlərin mülahizələrini analiz etmək;

Qloballaşmanın cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatına təsirini göstərmək;

Qloballaşma şəraitində dildə, dilin leksik qatında baş verən dəyişiklikləri, dilə sürətlə daxil olan neologizmləri dövrü mətbuatdan araşdırmaq və bu faktları nümunələrlə sübuta yetirmək;

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilə daxil olan sözlərin, milli dildə qarşılığı olsa da, əcnəbi dildə olan versiyanın işlənməsinin dilin təmizliyinə xələl gətirdiyini sübuta yetirməyə çalışmaq;

Dilə yeni sözlərin axın etməsində televiziya, radio və mətbuatın böyük rolunu, təsirini göstərmək;

Cəmiyyət üzvlərinin leksik və qrammatik normalara riayət etməsi üçün öz dilində mövcud olan hər bir sözün, söz birləşməsinin mənasını bilməyin vacibliyini nəzərə çatdırmaq;

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını işıqlandırmaq, ictimai həyatda baş verən dəyişmələrin dilə təsiri və

bunun nəticəsində dildə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin səbəblərini göstərmək;

Milli münasibətlərin harmonik inkişafında və millətlərarası ünsiyyətin möhkəmlənməsində dilimizə göstərilən qayğı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan fərman və sərəncamların rolunu aydınlaşdırmaq; dilimizin qorunması və daha da təkmilləşdirilməsi məsələlərini elmi dəyərlər əsasında şərh etmək;

Azərbaycan dilində işlənən terminlərin dilin lüğət tərkibində yerini və çəkisini müəyyənləşdirmək, onların formalaşma və inkişaf istiqamətlərini göstərmək; kütləvi informasiya vasitələrində kütləvilik qazanma səbəbləri ilə yanaşı müxtəlif elm sahələrinə aid terminləri araşdırmaq və sistemləşdirmək, terminlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olmasında kalka və tərcümənin rolunu aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın mənbə və üsulları müəyyənləşdirilərkən kontekstual təhlilə üstünlük verilmiş, sözlərin mənası müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, Azərbaycan Respublikasında və xaricdə çap olunan ayrı-ayrı mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Dil faktları baxımından fərq qoymadan ölkəmizdə dərc olunan mətbuatdan istifadə etməklə kütləvi informasiya vasitələrinə (KİV) də mənbə kimi istinad edilmişdir. Həmçinin müxtəlif elmi ədəbiyyat, ayrı-ayrı sözlüklər, izahlı lüğətlər və mövcud olan bir çox mənbədən, obyektiv baxış bucağı altında müqayisəli-qarşılaşdırma və kontekstual təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qloballaşma sosial bir fenomendir və cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir.

- Qloballaşma dünya ölkələrini müəyyən qədər yaxınlaşdırır.

- Qloballaşma cəmiyyətlə bir başa sıx bağlı olduğu üçün dildən də yan keçmir, ona müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir.

- Yeni texnoloji vasitələr ədəbi dilin inkişafına, xüsusən də onun leksik qatının zənginləşməsinə böyük təsir göstərir.

- Texnologiya ilə bağlı termin və terminvari sözlərə kompüter, mobil telefon, telekommunikasiya və digər texnoloji sistem adları daxildir.

- Həyatımızın geniş sahələrini əhatə edən terminlərin bir hissəsi mədəniyyətlə (musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, memarlıq, nəşriyyat-poliqrafiya və s.) əlaqəlidir.

- Dildə mövcud olan sözyaratma modelləri əsasında düzələn neologizmlər leksik qatın müəyyən hissəsini təşkil edir. Sözyaradıcılığı dilin leksik qatının fasiləsiz çoxalmasına xidmət edir.

- Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr, idxal-ixrac prosesləri sürətləndikcə, dünya bazarına yeni məhsullar təqdim olunduqca, dildə müəyyən dəyişikliklərin olması, yeni terminlərin və sözlərin yaranması təbii prosesdir.

- Terminşünaslıqda ümumişlək sözlərlə terminlər arasında olan omonimlik sıx rast gəlinən hadisədir. Lakin qloballaşma şəraitində alınmaların dilə axını sürətləndikcə, terminlər arasında da omonimliyin artmasının şahidi oluruq.

- Araşdırmalar göstərir ki, hər hansı dil məqsədsiz şəkildə digər dildən söz almır və bütün dillərdə mövcud olan alınma sözlər müəyyən ehtiyacdən, tələbatdan irəli gəlir.

- Leksik vahidlərin yaradılmasında kalka üsulundan da istifadə olunur. Tərcümə zamanı qarşılıqlı təsirdə olan dillərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşundakı uyğunluq və fərqlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

- Dilimizdə yenidən funksionallıq qazanan sözlərin müxtəlif quruluşlara malik olduğunu və müxtəlif yollarla özləşdiyini nəzərə alsaq, özləşmə meylinin mürəkkəb bir proses olduğunu deyə bilərik.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi yeniliklə bağlı ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən problem dissertasiya səviyyəsində respublikamızda ilk dəfə monoqrafik şəkildə tədqiq olunur;

Azərbaycan dövlət dilinin inkişafında leksikologiyanın nəzəri məsələləri, dilin, o cümlədən dövlət dilinin ictimai həyatda yerinə

yetirdiyi funksiyalar, həmçinin milli tərəqqiyə xidmət edən ünsiyyət funksiyasının rolu müasir günün tələbləri baxımından ətraflı şəkildə təhlil edilir;

Azərbaycanda mövcud vəziyyət, dövlət tərəfindən dilimizə göstərilən qayğı, dövrümüzün ictimai-siyasi durumu ilə bağlı dövlətin və xalqın dilə münasibəti açıqlanır;

Söz yaradıcılığı və lüğətçilik sahəsində (terminoloji) elmi prinsiplərə əsaslanan dəlillərlə yeni müddəaların aşkarlanması, Azərbaycan dilinin leksikologiyası fonunda dilimizin yeni inkişaf mərhələsinin istiqamətləri müəyyənləşdirilir;

Özləşmə meyilləri ilə yaranan bəzi sözlərin dövrün tələblərindən irəli gələn baxış bucağı ilə qiymətləndirilməsini, dildaxili amillərin düzgün aydınlaşdırılmasını tədqiqatın məziyyətlərindən hesab etmək olar.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində sosial amillərin rolu müəyyənləşdirilir;

Qloballaşma şəraitində neologizmlərin meydana gəlməsində bir sıra faktorların izlənməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində elmi üslubun önə çəkilməsi nəticəsində ayrı-ayrı terminlərin kütləvilik qazanmasının araşdırılması tədqiqatın elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində leksik-semantik zənginləşməsi” adlı tədqiqat işinin həm nəzəri dilçilik elminin inkişafında, həm də nitq mədəniyyəti baxımından müəyyən əhəmiyyəti olacağına inanırıq. Dissertasiyada dil və cəmiyyət problemlərinin, dilimizin leksik qatının zənginləşməsi, yeni terminlərin dilə axınının dərinədən və əhatəli şəkildə araşdırılması, eləcə də dil siyasəti baxımından öyrənilməsi dəyərlidir.

Elmi-nəzəri, eyni zamanda praktik nəticələr əldə etmək üçün dövlət dili ilə bağlı son illərin elmi qaynaqlarından geniş istifadə edilmiş, arxiv materialları ilə əlaqədar faktiki materiallar və dəlillər elmi tədqiqata, təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işi dil tarixi ilə bağlı yazıların, dərsliklərin, eləcə də filoloji təhsil alan gənc tədqiqatçıların yaradıcılığı üçün əlavə

mənbəyə çevrilə bilər ki, bu həm leksikoloji araşdırmalar aparmaqda, orfoepiya və orfoqrafiya lüğətləri ilə yanaşı terminoloji lüğətlərin hazırlanması və ədəbi dil problemlərinin öyrənilməsində, həm də kütləvi informasiya vasitələrinin ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki rolunun araşdırılmasında təcrübə əhəmiyyət daşıya bilər. Araşdırmanın müddəaları müəllifin dərc edilmiş məqalələrində, elmi konfranslardakı çıxışlarında əks etdirilmişdir. Tədqiqat materialları, əldə olunan nəticələr istər akademik tədqiqatlarda, istərsə də leksikologiyaya aid dərslik və dərs vəsaitlərinin, o cümlədən problem mühazirə mövzularının işlənilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Aprobasiya və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və əldə edilmiş nəticələr elmi-kütləvi jurnallarda, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasının elmi-nəzəri seminarlarında, eləcə də ölkə xaricində və respublikada keçirilən beynəlxalq simpozium, konfranslarda işıqlandırılmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş -11 səhifə (19072), I fəsil – 26 səhifə (48984), II fəsil – 33 səhifə (56620), III fəsil – 42 səhifə (75014), nəticə - 4 səhifə (6062), 169 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi 131 səhifədən və 205752 işarə sayından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiya və

tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəsl** **“Qloballaşma dünən və bu gün”** adlanır, 3 paragrafdan ibarətdir. Bu fəsilə qloballaşma fenomeni və qloballaşmanın sosial və mədəni həyata təsiri haqqında məlumat verilir. Dövlətimizin milli mədəniyyətin özünəməxsus əlamətlərini qoruyaraq dünyada sürətlə yayılmaqda olan mədəniyyətlərin qloballaşması prosesində iştirakı müsbət hal kimi vurğulanır.

“Qlobal” sözündən götürülmüş qloballaşma “kürə” mənasındadır, amma termin kimi “ümumi dünya” mənasında da izah etmək olar. Qloballaşma fenomenini iki mənada - dar və geniş mənada başa düşmək olar: dar (məhdud), yəni iqtisadi mənada qloballaşma dedikdə, istehsal faktorlarının (kapital, əmək, maliyyə) və s. xidmətlər ticarətinin dünya miqyasında müstəqil və eyni zamanda mütəmadi, ardıcıl hərəkət bacarığı qazanması nəzərdə tutulur. Geniş mənada qloballaşma isə, bir sosial fenomen kimi universal siyasi, ictimai xarakter daşıyır, həmçinin xatırladıqlar ki, bu zaman mədəni dəyərlər milli maneələri aşaraq yerli norma və qaydalara çevrilir.

Qloballaşmanın dünya ölkələri arasındakı əlaqələrə təsiri nəticəsində xalqların özünəməxsus adət-ənənələrində də müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bəzi ölkələrə məxsus adətlər digər ölkələrdə də yayılmağa başlayır.

I fəslin **“Qloballaşma fenomeni haqqında”** I paragrafında qloballaşma termininin yaranması haqqında məlumat verilir. Qloballaşmanın həm müsbət, həm də mənfi tərəflərinin olduğunu söyləyən elm adamlarının fikirləri işıqlandırılır.

Qloballaşmanın müsbət təsirinin nəticəsi olaraq, turizmin inkişafını, çəkilən yeni filmlərin bir anda dünyanın bir çox ölkəsində yayımlanmasını, nəşr olunan yeni əsərlərin tərcümə olunaraq bütün dünyaya yayılmasını qeyd edə bilərik. Lakin digər aspektdən yanaşsaq, bir anda məşhurlaşan beynəlxalq mədəni hadisələr (sosial şəbəkələrdə müxtəlif zarafat xarakterli oyunlar) milli mentalığa mənfi təsir edir. Belə təsir milli və mənəvi dəyərləri sıxışdırıb aradan çıxara və ya onları beynəlmilə çevirə

bilər. Bunu gələcək üçün təhlükə kimi qiymətləndirənlər milli mədəniyyətin qorunması və inkişafı uğrunda mübarizə aparırlar.

Qloballaşma qarşısına çıxan hər bir şeyi əhatəsinə almaq qüvvəsinə malikdir, bu baxımdan heç bir şey onun təsirindən kənarda qala bilmir.

II paragraf **“Milli mədəniyyət və qloballaşma”** adlanır. Dövlətlərin və xalqların arasındakı münasibətlərin inkişafı, onlarda beynəlxalq imicin möhkəmləndirilməsi və dövlətlər arasında layiqli yer tutmaq üçün beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktoru xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişaf etməsi üçün dövlətlərarası münasibətlərdə mədəniyyət diplomatiyası geniş şəkildə tətbiq olunur.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə statusunu, suveren dövlət kimi möhkəmlənməsini yeni layihələrə imza atmaqla sübut edir və bu yolda bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Eləcə də təhsilin və mədəniyyətin inkişafı üçün də zəruri, əhəmiyyətli qanun və qərarlar qəbul edilir. Dövlət strukturlarının, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının Avropa standartlarına uyğun qurulmasına, bu istiqamətdə fəaliyyətinə səy göstərilir. Həm milli-mədəni, həm də ziyalı təbəqə dövlətin mədəniyyət sahəsində apardığı siyasətin müasir vəziyyətini təhlil etməklə yanaşı, siyasi işin perspektivlərini də işıqlandıрмаğa çalışırlar. Müstəqil dövlətin mədəniyyət siyasətində əsas və ümdə vəzifələrdən biri də maddi-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması ilə bərabər inkişaf etdirilməsidir.

Mədəniyyət inkişaf etdikcə, ölkədə gedən digər siyasi və iqtisadi proseslərin inkişafı da nəzəri cəlb edir. Qloballaşmanın təsirindən asılı olmayaraq, biz öz tarixi köklərimizə bağlı inkişaf etməyə çalışırıq. Bu danılmaz faktır ki, qloballaşma bizi əhatə edən hər sahədə hiss olunur, bununla belə Azərbaycan öz mənəvi və mədəni dəyərlərini qoruyaraq qloballaşır.

Müasir dövrümüzdə incəsənət sahəsində işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq:

Art-biznes is. [ing.art “incəsənət” +ing. Business “iş, məşğuliyyət”] İncəsənət biznesi;¹

Art-deko is. [fr. Deco “dekorativ incəsənət”] Memarlıq, moda, rəssamlıq, mebel dizaynı sahələrində işlənən modernizm və neoklassisizmin sintezi olan eklektik üslub;²

Art-terapiya is. [ing. Art “incəsənət” + lat. therapia “müalicə”] tibb.inc. İncəsənət və yaradıcılığa əsaslanan psixoterapiyanın bir növü. Art-terapiyanın köməyi ilə insanın psixoemosional vəziyyətinə təsir etmək mümkündür.

Avroviziya is. Avropa ölkələrinin mahnı müsabiqəsi, yarışma³ və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət sahəsi ilə bağlı olan əksər yeni söz və ifadələr xalq dilinə televiziya kanallarında və radioda yayımlanan şou verilişlərdən keçir, sonra isə ümumişləklilik qazanır. Belə sözlərə yerli mətbu orqanlarda da tez-tez rast gəlmək mümkündür. Son dövrün alınmalarına nəzər saldıqda, əksər sözlərin avropa mənşəli olduğu diqqəti cəlb edir. “Şou” sözü müxtəlif sözlərlə birləşmə təşkil edərək aktiv istifadə olunan ifadələrdəndir. Məsələn: şou-biznes, şou-proqram, şou-konsert, şoumen (şou proqramların aparıcısı və təşkilatçısı).

“Qloballaşmanın dilə təsiri” adlanan üçüncü paragrafda qloballaşmanın dilə müxtəlif istiqamətlərdə təsiri göstərilmişdir.

Çoxəsrlik tarixi zaman ərzində türk dilləri ilə digər dillərin arasında qarşılıqlı təsir özünü göstərməkdədir və bu təsirin izi hər şeydən əvvəl dilin leksik sistemində bürüzə verir. Ümumən dillərin qarşılıqlı təsir nəticəsində zənginləşməsi xalqların və onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluğundan doğur. Dillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə bir dilin başqa bir dildən söz almasına gətirib çıxarır, bu isə əksər hallarda təbii ehtiyacdan

¹ Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti: [Elektron resurs] / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı, 2016./ –s.35

<https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2381/Yeni-sozler-ve-yeni-menalar-lugeti> [“Art of beauty” jurnalı, №6, 2012, səh 20]. (23 noyabr; 16:21).

² Yenə orada, – s.36

³ Yenə orada, – s.39

irəli gəlir. Yeni yaranan hər hansı cisim və anlayışı ifadə etmək üçün dilin uyğun leksemləri olmadıqda başqa dilə müraciət edilir və müraciət olunan dilin söz ehtiyatından uyğun, müvafiq ifadələr alınır. Bu proses hələ qədim dövrlərdən başlamış və bu gün də davam etməkdədir.

İstənilən dili araşdırsaq, leksik qatın fonetikadan və qrammatikadan daha hərəkətli olduğunu şahidi olarıq. Belə ki, insan beyninin qavradığı və dərk etdiyi anlayışlar, yeniliklər ilk növbədə semantikasına uyğun olaraq sözlə ifadə olunur. Şübhəsiz, qloballaşma informasiya bolluğu üçün şərait yaratdığı üçün dilin leksik bazasına sözlər sürətlə axın etməyə başlayır. Beləliklə, sözalma söz yaradıcılığının başlıca metoduna çevrilir. Dilimizin terminoloji bazası xarici təsirlərə daha çox (tez-tez) məruz qaldığı üçün, bu layda qloballaşmanın dilə təsiri nəzərə çarpacaq dərəcədə aydın hiss olunur. Əlbəttə ki, terminlər dildə mövcud olan müxtəlif yad dil vahidlərinin toplusu deyil, onlar da dildə fəaliyyət göstərən müəyyən bir dil vahidləridirlər ki, bir hissəsi bir dildən başqa bir dilə birbaşa keçir, bir hissəsinin isə birbaşa keçmək şansı yoxdur. İnformasiya xarakterli leksik, semantik, üslubi və sintaktik elementlər bir dildən başqa bir dilə keçən sözlərdir (söz birləşmələri), digərləri, qrammatik vahidlər isə müstəqil keçə bilmək hüququna malik deyil. Leksik vahidlər dilə sözalma üsulu ilə daxil olursa, ikincilər, yəni qrammatik vahidlər dildə qarşılıqlı müəyyənləşdirilməklə əvəz olunur.

II fəsil **“Azərbaycan dilinin müasir dövrdə leksik yolla zənginləşməsi”** adlanır və iki paragrafdan ibarətdir.

I paragraf **“İnformatika sahəsində leksik-semantik zənginləşmə”** adlanır. Bu paragrafda son dövrdə informatika sahəsində işlənən sözlər seçilmiş və araşdırılmışdır.

Sirr deyil ki, indi informatika əsridir. Demək olar ki, hər bir şey internet üzərindən həll olunur. Texnikanın, avtomatikanın, informatikanın inkişafı dildə də nəzərə çarpacaq dərəcədə hiss olunur. Çünki hər bir elm sahəsinin inkişafı dilə yeni-yeni terminlərin axını deməkdir. Qloballaşma şəraitində informatika

sahəsində məna genişlənməsi nəticəsində yeni məna qazanan bəzi sözlərə nəzər salaq:

Çərəz – isim. Adətən, yeməkdən sonra yeyilən quru meyvə, şirniyyat.

Çərəz – isim (infor.) internetdən götürülən bəzi məlumatları kompüterdə qeyd edən fayl mənasındadır.

İngilis dilində “qırıntı”, “qəlpə” mənasında işlənən ÇİP – isim (infor.) hesablayıcı sistemi yaratmaq məqsədi ilə istifadə edilən elektron modul və yaxud mikrosxem.

Bəzi sözlər öz ilkin mənasını qoruyaraq müxtəlif sözlərə qoşulur və yeni terminlərin əmələ gəlməsinə xidmət edir.

Əsas – isim. (ərəb.) 1. Infor. *Əsas açar* – ana açar. İnformatikada fayldakı yazını birqiymətli təyin edən açar. 2. İqt. *Əsas indikatorlar* – iqtisadiyyatın gələcək inkişafını müəyyənləşdirməyə imkan yaradan statistik göstəricilərdir. *Əsas seçmə* - müşahidə obyektinin çox məqsədli müayinələrinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş iri ölçülü (həcmli) seçmə. 3. *əsas toxuma* – keçirici və ötürücü toxumaların aralarını dolduran hüceyrələrin cəmi⁴.

Göründüyü kimi burada “əsas” sözü öz ilkin mənasını qoruyaraq (yəni, “baş”, “vacib”) müxtəlif sahələrə aid sözlərə qoşularaq müxtəlif versiyalarda işlənmişdir.

Filtrasiya – is. infor. İnternetdən arzu edilməz saytları qadağan etmə, filtr qoyma⁵.

Göy – həm isim (səma), həm də sifət (rəng) kimi ümumişlək sözdür. Göy qurşağı – yağışdan sonra günəş şüalarının səmada rəngarəng əks olunması. Məna genişlənməsindən sonra:

1. *Göy qurşağı* – valyuta risklərindən müdafiəni nəzərdə tutan istiqrazlar.

⁴ Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti: [Elektron resurs] / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı, 2016./ – s.87

<https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2381/Yeni-sozler-ve-yeni-menalar-lugeti> [“Art of beauty” jurnalı, №6, 2012, səh 20].

⁵ Yenə orada, s.100

2. Çap üsulu. Viza blankının şəxsi məlumatlara aid hissəsi “*göy qurşağı*” çap üsulu ilə təsvir olunur⁶.

II paraqraf “**İqtisadiyyat sahəsində leksik-semantik zənginləşmə**” adlanır. Qloballaşma sözü ilk dəfə iqtisadiyyat sahəsi ilə əlaqəli şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Demək ki, qloballaşmanın təsir etdiyi əsas sahələrdən biri elə məhz iqtisadiyyat sahəsidir. Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr, idxal-ixrac prosesləri sürətləndikcə, dünya bazarına yeni-yeni məhsullar təqdim olunduqca, dildə də müəyyən dəyişikliklərin olması, yeni terminlərin və neologizmlərin yaranması tam təbii prosesdir. Hər yeni məhsul yeni ad, yeni marka deməkdir. Son dövrlərdə dünya bazarına çıxarılan məhsulların adlarına fikir versək görürük ki, bu adların əksəriyyəti ilk baxışda bizim üçün heç bir məna ifadə etməyən əcnəbi sözlərdir. Məsələn: Pepsi, Fanta, Sprite, Colgate, bigmac, sendvic, hotdog, colgate, chips, shurma, hamburger, milkshake, popcorn (partdabic), sushi, lahmacun, kardiyan (asimmetrik kəsimli uzun jilet), adidas, bretka (dairəvi papaq), slime (jelatinə bənzər maddə), marker (bəyaz lövhə üzərində yazmaq üçün istifadə olunan qələm), kinder (içi oyuncaqlı şokolad yumurta), barbi (balaca gəlincik), airboard (təkərli, elektron, plastmas lövhə) və s. Nümunələrdən də aydın görünür ki, bəzi məhsullar istehsal edən firmanın adı ilə məşhurlaşmış və dildə yer almışdır.

İqtisadiyyat terminologiyasında sözün ilkin mənasında baş verən dəyişikliklər nəticəsində əmələ gələn terminlər müəyyən sistem altında cəmlənmişdir. Sözün məna genişlənməsi nəticəsində yaranan terminlərin mənaları ilə yaranan sözlərin mənaları arasında nəzərə çarpacaq uyğunsuzluq vardır. Dilçilikdə adlandırmanın (nominasiyanın) ilkin (birinci) və ikinci (sonradan yaranan) nominasiya olmaqla iki növü qeyd olunur. İlkin nominasiya hər hansı predmetin müəyyən sözlə adlandırılmasıdır. İkinci nominasiya isə terminoloji sistemdə daha funksionaldır. Bu zaman artıq dildə

⁶ Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti: [Elektron resurs] / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı, 2016./ – s.112

<https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2381/Yeni-sozler-ve-yeni-menalar-lugeti> [“Art of beauty” jurnalı, №6, 2012, səh 20].

mövcud olan sözdən yeni anlayışı adlandırmaq üçün baza kimi istifadə olunur. Törəmə mənənin (metaforik) yaranması dilin daxili və xarici ehtiyatlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, söz zəngin semantik potensiala malikdir və onun sərhədləri daim dəyişir.

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, maliyyə də paralel olaraq genişlənir, inkişaf edir. Odur ki, həm iqtisadiyyat, həm də maliyyə sahəsi ilə bağlı dilə yeni-yeni terminlər daxil olur. Nümunələrə nəzər salaq:

Abandon is. (fransız mənşəli söz olub, ingiliscə abandonment “imtina” mənasındadır). Bu termin maliyyə sahəsindən əlavə digər peşə sahələrində də müxtəlif mənalarda işlənir. 1. maliyyə. Kredit tələbindən imtina etmək birtərəfli akt:tərəfin maliyyə sərmayəsindən imtina etmədən onun hüquqlarından imtina etməsi;1) Hüquqlardan və mülkiyyətdən könüllü şəkildə imtina; 2) Cərimə tətbiq etməklə sövdələşmədən imtina; 3)İstifadədən asılı olmayaraq opsiyunun müddətinin qurtarması.

2-ci qanun. İşçinin razılığı olmadan və üzrsüz səbəbdən işdən çıxarılmasının səbəbi.

3. sığorta. Mülkiyyətçinin sığortalanmış əmlakdan imtina etmək və bununla da sığortaçıdan tam sığorta haqqı almaq hüququ.

Qeyd: *Abandon polis – nəzərdə tutulmayan səbəblərə görə (solistin xəstələnməsi, pis hava şəraiti və s.) istənilən tədbirdən (tamaşa, konsert və s.) imtina edilməsi hallarına görə sığorta polisi*⁷.

İqtisadiyyatda və maliyyədə istifadə olunan bu bir neçə nümunədə termin omonimliyinin şahidi oluruq. Demək olar ki, bütün dərsliklərdə terminlərin bir mənaya malik olub, müəyyən bir elm

⁷ Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti: [Elektron resurs] / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı, 2016./ –s.10

<https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2381/Yeni-sozler-ve-yeni-menalar-lugeti> [“Art of beauty” jurnalı, №6, 2012, səh 20].

sahəsi ilə bağlı olduğu qeyd olunur. Lakin bu nümunələr göstərir ki, qloballaşma sürətləndikcə, genişləndikcə bizi əhatə edən hər nə varsa – canlı-cansız, konkret-mücurrəd və s. də inkişaf edir və artıq dildə bu məfhumları yeni sözlərlə ifadə etmək, adlandırmaq imkanı olmur. Bununla da, termin omonimliyi yaranır. Yəni bir termin müxtəlif elm və ya peşə sahələrində fərqli mənalarda işlədilir.

İqtisadiyyat sahəsində digər sahələrdə olduğu kimi sintaktik yolla termin yaradıcılığı aktualdır. Bu zaman söz birləşməsi şəklində olan terminin komponentlərindən biri semantik cəhətdən fərqli mənada çıxış edərək özünü yeni obrazda göstərir. Bəzən isə söz birləşməsinin hər iki tərəfi mənə genişlənməsi nəticəsində yeni mənalar qazanır və tamam fərqli, yeni bir ifadənin yaranmasına səbəb olur.

III fəsil **“Azərbaycan dilində özləşmə meyilləri”** adlanır və iki paraqraftan ibarətdir.

I paraqraf **“Alınmaların dildəki mövqeyi”** adlanır. Bugünün dünyası artıq o qədər sürətlə inkişaf edir ki, bəzən tempi tutmaq inanılmaz dərəcədə çətinləşir. Təbii ki, bu inkişaf və dəyişimlər dildə də öz əksini tapmışdır. İstər azərbaycan, istərsə də türk və ya rus dilində alınmaların sayının artması, sözlərin semantikasında olan dəyişikliklər bir çox dilçi alimləri həyəcan təbilini çaldırmağa vadar edir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu qarşısı alınmaz təbii prosesdir və dili qorumaq üçün onu ətrafdan, kənar təsirlərdən təcrid etmək mümkün olan bir iş deyil. Əsasən də, Türkiyə və Azərbaycan kimi bir çox mədəniyyətlərə ev sahibliyi etmiş, qitələr arasında qalmış ölkələrdə alınma sözərin axını və onların dildə vətəndaşlıq alması təbii haldır. Türk dilinin leksikologiyasına nəzər salsaq görürük ki, türk dilində Fransız dili daha çox üstünlüyə malikdir. Belə sözlərin axını cümhuriyyətdən əvvəlki dövrdə daha da çoxluq təşkil edir. Bu gün türk dilində tez-tez istifadə olunan ajanda, disiplin, feodal, geometrik, laik, klinik, meridyen, salon, mesaj, sekreter, virus, volt və s. sözlər məhz həmin dövrdə, yəni XIX əsrin ortalarında dilə keçmiş və işləklilik qazanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İtalyan dilindən də türk dilinə xeyli söz keçmişdir. Bu sözlərin əsasını dənizçilik, musiqi və moda sahəsində istifadə olunan sözlər

təşkil edir. Bunun da səbəbi Osmanlı dövründə italyanların dənizçilik və incəsənət sahəsində xeyli inkişaf etmiş olmaları idi. Belə sözlərə misal olaraq: antika, balo, berber, çimento, dalyan, entrika, filika, fiyonk, iskələ, kamara, levent, martı, parola, reçine, salamura, toka, vida və s. sözləri göstərə bilərik.

Hər bir konkret tarixi dövrdə bir çox anlayışlarla əlaqəli dilimizdə kifayət qədər sözlər yaranmış, ya da digər dillərdən götürülmüşdür. Belə sözlər elmin, texnikanın, məişətin müxtəlif sahələrində həmin sözləri işlətmək ehtiyacı yarandığı üçün çox təbii şəkildə dilə daxil olmuşdur. Tarixin qızıl səhifələrini vərəqlədikcə dilimizdə olan alınmaların hansı dönəmdə, hansı dildən keçməsi, o dövrün ictimai-tarixi proseslərini göz önündə canlandırır. Son dövrlər texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizə keçən saysız-hesabsız alınmaların demək olar ki, 90%-i qərbdən gələn sözlərdir. Sırr deyil ki, XXI əsr informatika əsridir. İnformatika sahəsi ilə bağlı nümunələri yuxarıda qeyd etdik. Yeni düşüncələr, fantaziyalar, keçmişlə bu günün sintezi, müasir və orijinal stillərin – məhsulların yaranmasına səbəb olur, bu da müvafiq adların ortaya çıxması deməkdir. Qloballaşma zamanı moda sahəsində (geyim, saç, dırnaq, müxtəlif kosmetik vasitələr və s.) dilə daxil olan nümunələrə diqqət yetirək:

Anti-eyc – sifətdir, latın mənşəli “yaşlanma əleyhinə” mənasındadır. Yaşlanma əleyhinə kosmetik vasitə

Aplikator – isimdir, alman dilindən götürülsə də, latın mənşəli sözdür. İki mənada istifadə olunur. 1) tib. Bədənə yerləşdirildikdə bədənə təsir göstərə bilən maddə daşıyan yaxud da enerji ötürən radioterapiya cihazı və ya qurğusu.

2) kosmet. Dəriyə kosmetika tətbiq etmək üçün istifadə edilən məhsul.

Aplikatorun nazik tərəfini yuxarı göz qapağının konturu boyunca çəkin.

“Oriflame”, №4, 2015

Balyaj – fransız mənşəli “çəkmək” sözündən götürülmüş isimdir. Gözəllik sənətində saçların rənginin ombredən fərqli olaraq şaquli şəkildə və səthi açılması, sanki günəşdən yandıdır⁸.

Biolaminasiya – yunan mənşəli bio “həyat” və latın mənşəli lamina “nazik metal və ya taxta parçası” sözlərindən yaranmışdır. Saç telinin strukturunu vizual olaraq dəyişərək örtücü rol oynayan xüsusi tərkibli maddə.

Dilimizin leksik fondunun zənginləşməsində bu günə qədər əsas mənbə kimi əvvəllər ərəb və fars dilindən, sonra isə rus dilinin vasitəsilə avropa dillərindən istifadə edildiyini görürük. Hal-hazırda söz yaradıcılığında alınmalardan daha çox dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməyə üstünlük verilir. Elm və texnika, kompüter texnologiyaları inkişaf etdikcə, dildə yeni sözlərin yaranmasını zəruri edən milli dilin lüğət tərkibi yeni terminlərin yaradılmasında xammal rolunu oynayır. Lüğət tərkibində olan sözlərin böyük əksəriyyəti milli təfəkkürün, gerçəkliyə yanaşmanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini mühafizə edərək saxlayır və milli dəyərlərin dildə əksi üçün daha çox milli dilin vahidlərinə, belə vahidlərin yaradılması yoluna üstünlük verir.

Terminlər arasında omonimlik, sinonimlik kalkaların yaranması və dilin təmizliyinin qorunmasında əhəmiyyəti danılmazdır, tərcümə zamanı başqa dildən alınmış termin götürən dilin öz imkanları sayəsində yaranan vahid üçün model rolunu oynayır.

Kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma terminlərə məxsus əsas xüsusiyyət sadəcə kalkaların (sürəti çıxarılan modellərin) alınma terminlərdən uzaqda, belə ki, digər bir dilə məxsus olmasıdır. Lakin kalkada yeni söz özünün özgə dil modelinə əsaslanır. Yəni iki dildə də, kəlimələrin və şəkilçilərin mahiyyəti və strukturu bir-birilə

⁸ Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti: [Elektron resurs] / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı, 2016./ –s.42

<https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2381/Yeni-sozler-ve-yeni-menalar-lugeti> [“Art of beauty” jurnalı, №6, 2012, səh 20].

uzlaşır. Əslində kalka alınmalara münasibət yollarından biri və ən mütərəqqisidir. Lakin alınmalara münasibətdə ksenomaniya (özgə dil vahidini olduğu kimi qəbul etmə yolu) yolundan fərqli olaraq, burada milli dil vahidinə üstünlük verilir. Bizim sinonimləşmə adı altında verdiyimiz və özgə dil vahidləri ilə Azərbaycan dilinin öz terminləri arasındakı sinonimlikdə göstərilən milli terminlərin əksəriyyəti kalka nəticəsində meydana gəlmişdir. Kalka zamanı milli dilin lüğət tərkibinin zənginliyindən və sözyaratma imkanlarının genişliyindən asılı olaraq utilitarizm və ya purizm yollarından birinə üstünlük verilir. Utilitarizm başqa dildən alınmış terminin milli dildə müəyyən qədər arxaıkləşmiş sözlə əvəzlənməsidirsə, purizm dildə tamamilə yeni terminin yaradılmasıdır. Hər iki halda meydana gələn yeni söz özgə dil elementini əvəzləməyə xidmət edir⁹.

III fəslin ikinci paragrafı **“Özləşmə haqqında ümumi məlumat və özləşmə prosesinin aparılma yolları”** adlanır. Bu paragrafda özləşmə meylinin yaranma tarixindən və bu prosesin dilin zənginləşməsindəki əhəmiyyətindən bəhs olunur.

İndiki zamana qədər dilimizdə özləşmə meyilləri barədə bir sıra yazılar çap olunmuşdur. Belə bir hal təbiidir və bu hal bütün xalqların öz dillərinə aiddir. Dilə xarici sözlərin gəlməsinə icazə verməmək üçün ən münasib seçimlərdən biri özləşmə prosesidir. Ümumiyyətlə, özləşmə milliliyin mühafizə olunması ilə bərabər, həm də tərəqqi etməsinə kömək edir. Son zamanlar dilimizə xarici kəlmələrin intensiv axını həyəcan təbilinin çalınmasına gətirib çıxarır.

Dildə hər hansı məfhumu ifadə edən söz mövcuddursa, alınmalara müraciət etmənin anlamı yoxdur, çünki bu proses dildə paralelliyə gətirib çıxarmaqla bərabər, həm də dilin saflığına ziyan vurur.

İndiki dövrdə dilimizdə vətəndaşlıq almış kəlmələr ya Osmanlı türkcəsindən keçmiş, ya da ədəbiyyat və ya dil sahəsinə aid olan mütəxəssislərimizin zəhmətinin, düşüncə, xəyal zənginliyinin məhsulu olmuşdur: Çimərlik (plyaj), dayanacaq (ostanovka), yüzillik, saxlanc, duracaq, utanc, əyləc, dönəm (zaman), çağdaş

⁹ Hacıyeva, İ.H. Azərbaycanda dil quruculuğu: / dis. / – Bakı, 2007, -s.180

(müasir), nəfəslik (fortıçka), açıqca (otkrıtka), vərəqçə (kartoçka), özəl (şəxsi), özəllik, özəlləşmə, bölgə, soyqırım (genosid), qaynaq (mənbə), soy (kök), soyad (fəmiyyə), bilgisayar (kompüter), durum (vəziyyə), barış (sülh), uluslararası (beynəlxalq), çağ (dövr), suç (günah) və s.

Mətbuatın, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti nəticəsində bu sözlərin bir çoxu artıq ümumişlək sözə çevrilmişdir.

Dildə özləşmə prosesi iki yolla aparılır:

1) Əcnəbi dildən götürülmüş hər hansı bir söz dilin daxili qanunlarına uyğunlaşdırılaraq cüzi dəyişikliklərlə etimon dildən ksenomaniya yolu ilə dilə daxil edilir. Məsələn: sivilizasion – sivilizasiya, antikonstitusion – antikonstitusiya, informasion – informasiya, federasion – federasiya, emiqrasiya, spiker, brifinq və s.

2) Türk dillərindən alınan və ya Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən götürülmüş passiv mövqeli terminlərlə əvəzlənən leksik vahidlər: uluslararası, atəşkəs, cəngüdə, yetərsay, dəstək, sonuc, durum, olay, toplum, bölgə, yasaq, əzəl, bağımsız, əski, yönüm, basqı, başarı, yabancı və s.¹⁰

Eyni zamanda bu paraqrafda özləşmə meylinin sadə, bəsit bir proses olmadığı göstərilir:

1. Fonetik yolla özləşmə prosesi zamanı digər dildən götürülmüş söz milli dilin fonetik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, asan tələffüzü üçün müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalır. Məsələn: vokzal – vağzal, nomer – nömrə, apteka – aptek, stakan – stəkan, computer – kompüter, president – prezident, curriculum – kurikulum, alternative – alternativ, analog – analoq, approbation – aprobasiya və s.

2. Leksik yolla özləşmə özünəməxsus sadəliyi ilə seçilir ki, bu zaman söz fonetik və ya qrammatik dəyişikliyə uğramadan dilə gətirilir. Lakin belə sözlərin dildə yaşama müddəti fərqlidir və heç də hər zaman eyni olmur. Dilimizdə bəzi sözlər elə qaynayıb-qarıymışdır ki, onları milli sözlərdən ayırmaq çox çətindir. Bəzən leksik yolla dilə gələn sözlər vətəndaşlıq qazana bilmədiyi üçün bir müddətdən sonra istifadədən qalır: gerçək – həqiqət, civar – ətraf,

¹⁰ Hacıyeva, İ.H. Azərbaycanca dil quruculuğu: / dis. / – Bakı, 2007. – s. 193

loğman – həkim, özəl – şəxsi (xüsusi), yasaq – qadağan, suç – günah, qaynaq – mənbə və s.

3. Qrammatik yolla özləşmənin morfoloji və sintaktik yolu birbirindən fərqlənir.

a) Morfoloji yolla özləşmə prosesi zamanı şəkilçilərin hesabına, yəni dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaranır. Məsələn, -daş – yurddaş, vaxtdaş, nəsildəş, işdaş; -lıq⁴ - durğunluq, yüzillik, işləklilik, dincərlik; -ış⁴ – bildiriş, dincəliş, dirçəliş, duruş, bitiş, tərpnəiş; -ıntı⁴ – ayrıntı, yaşantı, sızıntı və s.

b) Sintaktik yol mürəkkəb quruluşa malik sözlərin özləşməsində özünü büruzə verir. Bu üsulla yaranan sözlər ya bitişik, ya ayrı, ya da defislə yazılır: soyqırım, yüzil, diqqətədayər, diqqətəlayıq, millət vəkili, yetərsay, iş adamı, diqqətçəkici, yeldöyən və s. Sintaktik yolla özləşmə dilin zənginləşməsi prosesində daha çox istifadə olunan metoddur.

Yeni sözlərin dildə işləklilik qazanması üçün mətbuat orqanlarının rolu çox böyükdür. Qəzet, jurnal, televiziya kanalları, radio dalğalarında işlənən belə sözlər yavaş-yavaş xalq dilinə daxil olaraq ümumişlək sözlərə çevrilir.

Son zamanlarda kütləvi informasiya vasitələrində bəzi neologizmlər işlənir: açıqlama (izah, şərh), anayasa (konstitusiya, əsas qanun), anlam (məna), anlaşıma (müqavilə, razılaşma), andlaşma (saziş), amac (məqsəd, məram), aracılıq (vasitəçilik), aydın (ziyalı), bağımsız (suveren, müstəqil), basqı (təzyiq), baxım (nöqtəyi-nəzər), başarı (uğur, müvəffəqiyyət), biçim (forma, şəkil), bölgə (zona, rayon, ərazi), dəstək (müdafiə, dayaq), durum (vəziyyət), elçi (səfir), elçilik (səfirlik), yetərsay (kvorum), gerçək (real), gerçəkləşdirmə (həyata keçirmə, reallaşdırma), gərəkli (lazımlı, vacib), gərəyincə (lazımı qədər), görk (nümünə, misal), güvən (inam), özgə dil (xarici dil), öndər (lider), öncül (öndə gedən, başçı), öncə (əvvəlcə), önəmli (əhəmiyyətli), özəl (xüsusi), önləmə (qarşısını alma), say (nömrə), soy (kök, nəsil), soyqırım (genosid, qətliam), sonuc (nəticə), soru (sual), sorun (problem, çətinlik), tapınmaq (inanmaq, sitayiş etmək), toplum (cəmiyyət), toplumsal (ictimai), təkəl (monopoliya, inhisar), çağ (vaxt, zaman), çağdaş (müasir), çözmək (həll etmək, bacarmaq),

uluslararası (beynəlxalq), ünlü (məşhur), yabançı (xarici), yasa (qanun), yasaq (qadağa, veto) və s.

Lakin kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez işlənən bu kimi dil vahidlərinin hansının bir müddətdən sonra kütləvilik qazanması və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olması sosiolinqüvistik amillərdən asılıdır.

Elmi tədqiqatın nəticələri dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində ümumiləşdirilmişdir:

1. Müxtəlif dövrlərdə dünya xalqlarını birləşdirilmə meyilləri olmuşdur. Həyat öz axarında davam edərkən bəzi dövlətlər inkişaf etmiş, hüdudlarını genişləndirmiş, bəzi dövlətlər isə əksinə, müstəmləkəyə çevrilmişdir.

2. Qloballaşma – “ümumiləşmə” geniş anlayış kimi hal-hazırda aktual mövzulardandır. Qloballaşma istəsək də, istəməsək də həyatımızın, demək olar ki, bütün sahələrinə təsir edir. Ölkələrarası əlaqələrin genişlənməsi, elm, texnika, mədəniyyətin sürətli inkişafı qloballaşma üçün münasib şərait yaratmışdır.

3. Qloballaşma fenomen hadisə olduğu üçün onun tərəfdarları və əleyhinə olanlar – antiqlobalistlər vardır. Antiqlobalistlər qloballaşmanın “milli mən”i öldürdüyü fikrindədirlər. Qloballaşmanın təsirini ictimai həyatın hər anında görmək mümkündür. Əsas təsir, təbii ki, dildə əks olunur.

4. Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdəndir. Dilimizi zənginləşdirən bir neçə vasitə mövcuddur. Bunlardan biri də leksik-semantik üsuldur. Dilə daxil olan alınmalarla yanaşı, sözlərdəki mənə genişlənməsi dildə yeni ifadələrin yaranmasına səbəb olur.

5. Elm və texnikanın inkişafı dilə yeni-yeni terminlərin gəlməsinə səbəb olur. Bilirik ki, müxtəlif dövrlərdə dilimizə xeyli alınma daxil olmuşdur. Hal-hazırda ingilis dilindən keçən alınmaların üstünlüyü daha çox hiss olunur. Bu da təbiidir. Çünki ingilis dili hal-hazırda beynəlxalq dil rolunu oynayır.

6. Qloballaşma bizi əhatə edən bütün sahələrə təsir etdiyi üçün bu dissertasiya işində də bir çox sahələrdə işlənən yeni sözlər araşdırılmış və qruplaşdırılmışdır. Müasir dünyanın informatika və iqtisadiyyat üzərindən dövr etdiyini nəzərə alıb, daha çox bu sahələrə

aid terminlərə yer verilsə də, mədəniyyət, siyasət, tədris sahələri ilə əlaqədar sözlər də dissertasiya işinin tədqiq çərçivəsi daxilində yer almışdır.

7. Dilin alınmalar hesabına zənginləşməsi müsbət hal olsa da, bu halın mənfi tərəfləri də danılmazdır. Bu da dildə alınmaların hədsiz sürətlə artmasıdır. Alınmaların çoxluğu və ictimai mühitin bütün sahələrində funksionallığı həyəcan təbilinin çalınmasına səbəbdir. Dilimizə daxil olan alınma terminlər bəzən termin omonimliyinə səbəb olur.

8. Dilin saflığı təhlükə altına düşdüyü üçün dövlət tərəfindən bu işə ciddi fikir verilir və qayğı göstərilir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan fərman və sərəncamlar, 2002-ci il sentyabrın 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət “Dövlət dili haqqında” qanun buna sübutdur.

9. 2001-ci il 18 iyun tarixində H.Əliyevin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman iki baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir:

- 1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;
- 2) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

10. Dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən və əsas milli-tarixi maraqlarından birincisi dövlət dilini qorumaqdır. Əlbəttə, bu yolda bizim də üzərimizə böyük məsuliyyət düşür. Çünki, dövlətin başlatdığı işin icraçısı və davamçısı məhz həmin dövlətin ziyalısı hesab olunur.

11. Ümummilli liderin davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın tələblərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində - 2017-ci ilin oktyabrında Dövlət dilinin KİV-lərdə istifadə olunması ilə bağlı xüsusi göstəriş vermişdi. Prezidentin tapşırığına əsasən keçirilən konfransda bir çox məsələlərlə yanaşı, qloballaşma prosesinin Dövlət dilinin istifadə sahəsindən də yan keçmədiyi, dilimizi zənginləşdirməklə yanaşı, mənfi təsirlərə də məruz qoyulduğu qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 1 noyabr 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı müstəqil ölkəmizdə dövlət dili istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlərin yeni bir səhifəsi, ardıcıl olaraq aparılan məqsədyönlü siyasətin məntiqi davamıdır. Dövlət dilinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər qloballaşma şəraitində Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin və milli varlığının qorunub saxlanılmasına, daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu fərman ilk növbədə özünəməxsus davamlı ənənələrə, möhkəm və dayanıqlı prinsiplərə, zəngin söz ehtiyatına malik Azərbaycan dilinin yad və kənar təsirlərdən qorunmasını təmin edir.

12. Dilin saflığının qorunmasında ən effektiv vasitələrdən biri özləşmə meyilləridir. Özləşmə nəticəsində türk dilindən dilimizə xeyli söz keçmişdir ki, bu da dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Özləşmə XX əsrin 50-60-cı illərindən başlamışdır. Bu dövrdə şair və yazıçılarımız dilin daxili imkanları hesabına dilə yeni söz və ifadələrin gəlməsinə nail olmuşlar.

13. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı dilin leksikasında baş verən dəyişikliklər ilk növbədə terminoloji leksikada özünü daha qabarıq göstərir. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan termin-sözlərin inkişafı zəruridir. Çünki dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər yadda qalan olur və tezliklə ümumişlək sözlərə çevrilir.

14. Sosial-siyasi durum inkişaf etdikcə, cəmiyyətdə yeni fikir və ideologiyalar yarandıqca mürəkkəb strukturlu sözlərin, söz birləşmələrinin və terminlərin meydana gəlməsinə şərait yaranır. Bütün dövrlərdə Azərbaycan dilindəki dəyişikliklər siyasi hadisələrdən asılı olmuşdur.

15. Tədqiq etdiyimiz qloballaşma dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri də dildə xeyli sinonimlərin, dubletlərin, omonimlərin yaranması ilə səciyyələnir. Belə ki, bu dövrdə dildə artıq mövcud olan sözlərlə yanaşı vaxtilə “özləşən” və yeni daxil olan sözlər paralel işlənməkdədir.

16. Özləşmə meyilləri nəticəsində türk dillərindən keçən sözlərlə yanaşı dialekt və şivələrdən geniş istifadə olunmaqla dilimizin saflığını, eləcə də, təmizliyini qoruyaraq zənginləşdirmə dilin ümumi leksik fondunun bərpasına və özünəqayıdısına təkan verə bilər.

Dissertasiyanın əsas müddələri aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. Лексикология азербайджанского языка в эпоху глобализации // - Пенза. Наука и просвещение. Современные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации. II Международного научно-практического конкурса. –09 ноябрь –2016, –s. 82-86.

2. Qloballaşmanın təhsil və tədris sahəsinə təsiri // - Bakı: Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: məzmun və vasitələrin yaradılması problemləri (Beynəlxalq elmi konfransı) Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. -2016. –s. 227-228

3. Dilimizin qloballaşma şəraitində leksik yolla zənginləşməsi və problemləri // - Bakı: Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransı. – 2016. - s.5-7.

4. Qloballaşma və Azərbaycan // - Bakı: Mədəni müxtəliflik: dünya və Azərbaycan (Beynəlxalq elmi-praktik konfrans). BDU. – 2016. – s.42-44.

5. Qloballaşma və terminologiya // - Bakı: IV international scientific conference of young researchers. Qafqaz University. – 2016. - s.844-845.

6. Qloballaşmanın cəmiyyətdə rolu // - Bakı: Dilşünaslıqda müasir problemlər. Qərb Universiteti. -2016. - s. 3-7.

7. Alınmaların dilimizdəki mövqeyi // - Bakı: III Beynəlxalq türk dünyası araşdırmaları simpoziumu, Avrasiya Universiteti. - 2016. –s.348-350.

8. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilinin leksikologiyası // - Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Elm və təhsil. -2017. №1.- s.61-66.

9. Dilin funksiyaları // - Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Elm və təhsil. - 2017. №3.- s. 18-24.
10. 2000-ci ildən sonra Azərbaycan toponimləri // -Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, -2017. №15.- s.167-173.
11. Изменения в топонимах Азербайджана в эпоху глобализации // - Нижневартовск. Бюллетень науки и практики- научный журнал. -2017. №8. - s. 286-290.
12. Влияние глобализации на ономастику и терминологию языка // - Пенза. Наука и просвещение. XI Международного научно-практического конкурса. -2017. №11. – s. 169-173.
13. Qloballaşma dünən və bu gün //- Nijniy Novqorod: Filoloqiçeskiy aspekt, Otkritoe znanie – 2018. №3.- s.202-209.
14. Azərbaycan dilində özləşmə // - Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil - 2018. №15. - s.68-73.
15. Qloballaşma dövründə dilimizə keçən terminlər // -Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, -2019. №12.- s. 136-141.
16. Dilin zənginləşmə metodları // - Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil -2019. №14. - s. 266-270
17. Küreselleşmə dönməndə Azərbaycan dilində kullanılan neologizmlər // - Rüzə: Karadeniz 2. Uluslararası Sosial Bilimler Kongresi, UBAK, - 2019. - s.114-121.
18. Dili zənginləştirmənin yolları // Ankara: Ankara Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, İKSAD, - 2019. - s.966-973.
19. Qloballaşma və milli mədəniyyət // - Bakı, - Gənc tədqiqatçıların II respublika elmi-praktik konfransı, Azərbaycan Universiteti, -2019. – s. 26-28.
20. Küreselleşmə dönməndə Azərbaycan dilində kullanılan neologizmlər // - Rüzə, Karadeniz 2. Uluslararası Sosial Bilimler Kongresi, UBAK– 2019. - s. 37-38.
21. Dili zənginləştirmənin yolları // - Ankara: Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, İKSAD, - 2019. – s. 481-482.

22. Terimler arasında omonimlik // - Kazan: IV Beynəlxalq Elmi-metodiki onlayn-seminar, Kazan Federal Universiteti, - 2020. – s. 3-5.

23. Qloballaşma dövründə dilimizdə yaranan termin omonimliyi // - Bakı: Humanitar elmlərin inkişaf strategiyası respublika elmi konfransı, ADPU, - 2021. – s. 210-213.

24. Azərbaycan oykonimlərinin etimologiyası // - Bakı: KARABAKH II International Congress of Applied Sciences, -2021. – s. 214-217.

25. Azərbaycan dilinin tarixi və inkişaf mərhələləri // - Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil – 2021. №7. - s.81-89.

Dissertasiyanın müdafiəsi 10 yanvar 2025-ci il tarixində saat 14:00 Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə, Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 09 dekabr 2024-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.12.2024

Kağızın formatı: 60*84/1/16

Həcm: 38890

Tiraj:100